

فریبرز رییس دانا، اقتصاددان مارکسیست و آموزگار سوسیالیسم، برای جوان‌هایی که در دهه هفتاد و هشاد شمسی خود را چپ سوسیالیست خواندند، اهمیتی فوق‌العاده داشت و این اهمیت را برای دو نسل پس از آن‌ها نیز حفظ کرد. سخنرانی‌های پرشور و تأمل‌برانگیز او درباره سوسیالیسم در مقام آلترناتیوی واقعی و مجادلات‌اش با لیبرال‌ها و نتولیرال‌های ایرانی، او را به همراهی بی‌بدیل و پشتوانه‌ای قدرتمند بدل کرده بود. انرژی بی‌پایان‌اش برای همراهی با جوانان و کارگران و زنان آن‌قدر هم‌دلانه و فروتنانه بود که هرگز از یاد کسانی نمی‌رود که حتی یک بار او را دیده باشند. از منش آموزنده و بی‌بدیل او هر چه گفته شود کم است و این سیاهه چنان بلندبالا و پربار است که ذره‌ای از آن را نمی‌توان بازگو کرد.

در این جا می‌خواهم از فریبرز رییس‌دانایی حرف بزنم که بیش از سه دهه با همان قدرتی که مبارزه سیاسی و فعالیت‌های عملی را پیش می‌برد، درگیر فعالیت‌های پی‌گیر نظری بود و نتیجه آن آثار برجسته‌ای است که از خود به میراث نهاده است. نمی‌خواهم کارها و آثار او را فهرست کنم بلکه می‌خواهم بر آثار مهمی از او دست بگذارم که نشان از مداخله‌ای سوسیالیستی در زمانه داشته‌اند. می‌خواهم آن گره‌گاه‌های نظری را برجسته کنم که فریبرز رییس‌دانا در مقام سوسیالیستی پی‌گیر کوشید با مداخله در آن‌ها نشان دهد راهی و جهانی دیگر ممکن است.

مسئله شهر

یکی از کسانی بود که در دهه هفتاد به دگرگونی‌های اقتصادی سیاسی در کلان‌شهرهای ایران واکنشی درخور نشان داد. در نوشته‌هایی مانند «سپهر شهری تهران» یا «فرهنگ تهران این پایتخت دویست‌ساله» یا «نیروهای شکل‌دهنده اقتصادی و فرهنگی در مشهد و تهران» (رییس‌دانا، ۱۳۷۱ ب) کوشید تصویری عمومی از وضعیت و دگرگونی‌های اقتصادی فرهنگی شهری در تهران ارائه دهد. همچنین مقالاتی که در کتاب **کم‌توسعه‌ی اقتصادی - اجتماعی** منتشر شدند (رییس‌دانا، ۱۳۷۱ الف) نشان از مداخلاتی نظام‌مند در این حوزه دارند.

در آغاز دهه هشتاد شمسی، اولین کتابی را که مشخصاً با رویکردی مارکسیستی به مسئله شهر می‌پرداخت، ترجمه کرد. کتاب **اقتصاد سیاسی شهری و منطقه‌ای** نوشته ماتيو ادل پیش از آن که بسیاری از مباحث شهری به شکل کنونی مطرح شوند می‌کوشید با رویکردی مارکسیستی مسئله شهر و مسکن را واکاوی کند. او در پیش‌گفتاری بر این کتاب نوشت: «حرام‌شردن آکادمیک و سیاسی آموزه‌های اقتصاد سیاسی رادیکال در جامعه و فرهنگ و نظام آموزشی ما، همانند شمار زیادی از جوامع هم‌سرنوشت در این مورد، کج‌فهمی‌ها و آسیب‌ها و تعارض‌های زیادی را به بار آورده است. [...] من این کتاب را فقط به‌خاطر آن که آموزش درست الگوهای

اقتصاد سیاسی را به گونه‌ای بسیار عالی و توانمند، به‌رغم موجز بودن، به عهده گرفته است ترجمه نکردم. ترجمه کتاب همچنین به‌خاطر اهمیت بالای مطالعات شهری و منطقه‌ای است که باز در جامعه و نظام آموزشی، نارسا و سطحی مانده و در حیطة کارشناسی هم عقیم شده است» (ادل، ۱۳۸۰ الف).

او همچنین در یادداشتی با عنوان «تهران جنوب، تهران شمال؛ رشد تضاد در شهر» (رییس‌دانا، ۱۳۸۹) به کتابی با عنوان «شوش، نوزایی یک شهر کارگرنشین» اشاره می‌کند که گویا ناشر آن را گم کرده است. کتابی که هنوز هم خبری از آن نداریم. در نیمه دوم دهه هشتاد مسکن را نیز مورد توجه قرار داد که بازتاب آن را می‌توانیم در مقاله‌هایی مانند «دگرسازی یا بازسازی طرح‌های جامع» (رییس‌دانا، ۱۳۸۸) و مقالات دیگر ببینیم.

مسأله روش در علم اقتصاد

در دهه هفتاد و چه بسا پس از انتشار کتاب **ایدئولوژی و روش در اقتصاد** نوشته محمدعلی همایون کاتوزیان (کاتوزیان، ۱۳۷۴) بود که درگیر بحث‌های نظری حول روش‌شناسی اقتصاد و اقتصاد سیاسی مارکسی شد. در نیمه دوم دهه هفتاد در مقاله‌ای با عنوان «پیشنهاد یک الگوی سازواره ای برای رفتار مهاجرت روستا - شهر (با توجه به ایران)» (رییس‌دانا، ۱۳۷۶) روشی را در مطالعه اقتصادی معرفی کرد که کمی بعدتر به‌شکلی مبسوط‌تر و در پیوند با رویکرد «کردارگرایی مارکسی» در کتاب **رویکرد و روش در اقتصاد** (رییس‌دانا، ۱۳۸۳ پ) مطرح شد. مقالات دیگری که در همین برهه با عنوان‌های «فلسفه و روش کینز و اقتصاد کینزی» (رییس‌دانا، ۱۳۷۶)، «گفتاری در باب تجربه و عقل در علم اقتصاد» (رییس‌دانا، ۱۳۸۰ ب)، «چالش‌های اساسی در روش‌شناسی اقتصاد در پایان قرن بیستم» (رییس‌دانا، ۱۳۸۰ پ) منتشر کرد، همگی شکل انسجام‌یافته خود را در کتاب **رویکرد و روش در اقتصاد** یافته‌اند، کتابی که قرار بود - به نظر من البته - پاسخی منسجم، از منظری

انتقادی و رادیکال، به کتاب کاتوزیان باشد. او در پیشگفتار همین کتاب اشاره می‌کند که «کتاب می‌کوشد به تبیین درست و منصفانه‌ی دیدگاه‌های کردارگرای مارکس، دیدگاه‌های رادیکال و سپس نگرش‌های مکانیکی و انسانی در این رویکرد بپردازد. این کتاب روش‌های آماری و اقتصادسنجی متعلق به اثبات‌گرایی سطحی و محدودبین دیدگاه مکانیستی، دیدگاه ذهن‌گرا مبتنی بر روش هندسی دکارتی در اقتصاد نوکلاسیکی و همچنین دیدگاه‌های مهندسی در سازواره و روابط اقتصادی را برای شناخت ریشه‌های اساسی واقعیت‌های اقتصادی نارسا و ناکارآمد و گاه گمراه‌کننده می‌داند» (رییس‌دانا، ۱۳۸۳ پ). این کتاب یکی از مداخلات مهم در حوزه روش‌شناسی علم اقتصاد و فلسفه آن است.

مسأله پول و تورم

یکی از مهم‌ترین آثاری که رییس‌دانا از خود به جای گذاشت، کتاب پژوهشی تألیفی‌ای است که همراه با فرخ قبادی آن را نوشت: **پول و تورم**. آموزندگی و اهمیت این کتاب بر می‌گردد به (۱) دقت نظری و انسجامی که در برخورد با موضوع در آن هست و (۲) تقابلی انتقادی که هم با مکتب پول‌گرایی و هم با مکتب کینزی دارد. آن‌ها خود می‌گویند که بررسی‌شان «هم تاریخی است و هم نظری» (رییس‌دانا، ۱۳۶۸). این کتاب در واقع نه تنها اولین که تنها کتاب تألیفی پژوهشی انتقادی ایرانی درباره نظریه مقداری پول بود که طرفداران مشهورش مانند موسی غنی‌نژاد، محمد طیبیان و مسعود نیلی هنوز هم یکه‌تاز عرصه اقتصاد آکادمیک و عرصه سیاست‌گذاری‌اند. متأسفانه این کتاب حتا در میان چپ‌های ایرانی نیز توجهی بر نینگیخت و هیچ تلاشی برای نقد یا حتا بسط آن صورت نگرفت. عجیب آن‌که خود فریرز رییس‌دانا خود نیز دیگر جز در چارچوب مسائل جهانی‌سازی به بسیاری از مباحث این کتاب برنگشت.

مسئله نظم نوین جهانی و جهانی سازی

در نیمه دوم دهه هفتاد شمسی (نیمه دهه نود میلادی) و نیمه آغازی دهه هشتاد شمسی، مباحث گوناگونی درباره نظم نوین جهانی و جهانی سازی سرمایه دارانه به محورهای مجادلات اندیشگی ایران تبدیل شدند. فریبرز رییس دانا با قدرت تمام دست به مداخلاتی مهم و جدی در این فضا زد. دو کتاب **دموکراسی در برابر بی عدالتی** (رییس دانا، ۱۳۸۱) و **جهانی سازی قتل عام اقتصادی** (رییس دانا، ۱۳۸۳ ب) آثاری مهم در آن فضا بودند که مسئله جهانی سازی سرمایه دارانه و آلترناتیوهای ممکن آن را پیش رو می گذاشتند. رویکرد خاص رییس دانا به مسئله دموکراسی و فرایند دموکراتیک تحول سیاسی، او را در میان بسیاری از چپ ها به چهره ای یگانه بدل می کرد، چیزی که کل نوشته های او را جهت می داد. از این دست می توان از مقاله تأمل برانگیز «زیان باری های جهانی سازی برای بخش کشاورزی و توسعه اقتصادی ایران» (نویسندگان، ۱۳۸۳) نام برد. مقاله خواندنی «نقد جهانی سازی از دو منظر» (رییس دانا، ۱۳۸۳ الف) نیز جهانی سازی را از دو منظر رادیکال و غیررادیکال بررسی می کند و می کاود و در این چارچوب از مقالات بسیاری خواندنی اوست.

یک دهه بعد هنگامی که مسئله نتولیرالیسم به مسئله مرکزی مباحثات جاری بدل شد، او در سخنرانی های پرشور و مصاحبه هایش به این موضوع پرداخت و در بخشی از کتاب **رهایی بشر** (رییس دانا، ۱۳۹۳) نیز به آن پرداخت.

مسئله توسعه

در حوزه توسعه نیز فریبرز رییس دانا از آن چهره هایی است که بدون توجه به او نمی توان برهه ای مهم از منازعات بر سر توسعه را در ایران فهم کرد. مسئله توسعه عملاً مفهوم محوری همه تلاش های نظری و تحلیلی رییس دانا است و رد پای آن را می توان در کل مقاله هایش پی گرفت. اما در این میان دو کتاب مهم وجود دارند که مشخصاً

در آن‌ها مسأله توسعه را واکاوی می‌کند. یکی کتاب سه جلدی **بررسی‌های کاربردی توسعه و اقتصاد ایران** (رییس‌دانا، ۱۳۸۰) و دیگری کتاب **اقتصاد سیاسی توسعه** (رییس‌دانا، ۱۳۸۱). هر دو این کتاب‌ها کاوش‌هایی اساسی و مهم در رابطه با مسائل توسعه از منظر اقتصاد سیاسی مارکسی مورد نظر او هستند. داوری درباره انسجام تحلیلی و نظری این آثار در این مجال کوتاه نمی‌گنجد اما بدون شک چنین داوری‌ای، وظیفه اساسی همه علاقه‌مندان به اقتصاد سیاسی رادیکال و مطالعات انتقادی توسعه در ایران خواهد بود. من قصدی برای ترسیم فضای غالب بر مباحث مطالعات توسعه در زمانی که کتاب‌های رییس‌دانا منتشر شدند، ندارم اما تنها به این اشاره کنم که این‌ها در اوج غلبه جریان راست‌گرا بر مباحث اقتصادی سیاسی در ایران نوشته شدند؛ زمانی که در کنار محدود یاران‌اش کوشید وارد مباحثه‌ای انتقادی و البته نابرابر با لیبرال‌های اصلاح‌طلب و غیراصلاح‌طلبی شود که مراکز تصمیم‌گیری اقتصادی را از همان پایان دهه شصت جولانگاه خود کرده بودند.

در این‌جا باید به مقاله‌های جذابی اشاره کنم که در آن‌ها رییس‌دانا هر چند نه مستقیماً به مسأله توسعه در ایران پرداخت؛ یعنی مقاله‌های «اقتصاد بدآمدهای جمعی (با نگاه به زلزله بم)» (رییس‌دانا، ۱۳۸۳) و «علل عوامل و انگیزه‌های اقتصادی - اجتماعی بروز بحران‌ها و تهدیدهای اجتماعی در ایران» (رییس‌دانا، ۱۳۸۴).

علیه لیبرالیسم ایرانی

رییس‌دانا در چهار دهه مبارزه قلمی خود همواره کوشید نقدی منسجم را به سیاست‌ها و ادعاهای لیبرال‌های ایرانی پیش ببرد؛ کاری که از همان نیمه دهه شصت آغاز شد و در آغاز دهه هفتاد با نقدی به مقاله‌ای از جمشید آموزگار اقتصاددان لیبرال رسماً کلید خورد.

در آذر سال ۱۳۷۴ نقدی بر مقاله‌ای از آموزگار نوشت و در آن درباره حمله‌های جهانگیر آموزگار، اقتصاددان لیبرال، به آنچه «مبارزه جفاجویانه چپ‌های

قلم‌دردست» می‌خواند و درباره نقد دوراهی‌ای که آموزگار پنداشته بود، نوشت: «این چگونگی دلسوزی برای جامعه و میهنِ برسر‌دوراهی‌مانده است که یک راه آن بدون توجه به آنچه که درباره عدالت اجتماعی، بهره‌وری و کارآمدی، نظم، استقلال عمل ملی، صیانت و شرافت، سطح ضروری تأمین اجتماعی و مانند آن‌ها می‌گوید و مداخله غرب و امریکا و اسرائیل را خطری برای فرایند توسعه می‌شمارد، صرفاً به مثابه نظام ریاضت‌کشانه و سد پیشرفت معرفی می‌شود ولی راه دیگر فقط به این دلیل که نتوانسته است با تمام قدرت، هدف و سیاست‌های بانک جهانی را پیش ببرد، سرزنش می‌شود». رییس‌دانا در ادامه افزود: «اگر چنین باشد، پس حق داریم نگران باشیم در آینده هر کوششی برای جانداختن اندیشه توسعه همگانی و اعطای فرصت‌ها به مردم نه به عنوان پیش‌شرط بلکه به عنوان امر ماهوی دموکراسی، و هر اندیشه متمایل به توزیع عادلانه‌تر درآمد، نه به عنوان مرحمت بلکه به عنوان ابزار توسعه انسانی و مادی، با خوردن انگ «چپ مکلا» در کنار پرهیزکاری مخالف پیشرفت سرکوب شود» (رییس‌دانا، ۱۳۷۴). مقاله آموزگار ما را به قلب سیاست‌گذاران حاشیه‌ای دولت هاشمی رفسنجانی می‌برد همان‌طور که متن انتقادی رییس‌دانا نشان از آن دارد که او گرایش آینده سیاست‌گذاران لیبرال را به‌درستی تشخیص داده بود.

این مجادلات بعدها با موسی غنی‌نژاد و دیگران هم ادامه پیدا کرد. سیاهه این مجادلات چیزی کمتر از کل آثار فریبرز رییس‌دانا نیست. او در همه آثارش چنین مسیری را پی گرفت.

مسأله چپ و مباحث مارکسیستی

فریبرز رییس‌دانا آشکارا خود را سوسیالیست و اقتصاددانی مارکسی می‌دانست. او سهمی اساسی در مباحث گوناگونی داشت که در فضای فکری عملی چپ داغ می‌شدند. همه آثار او تلاش‌هایی برای توضیح، بسط یا مداخله از منظری مارکسی و سوسیالیستی در وضعیت ایران بودند. چه در هنگامی که وارد مباحثه بر سر شیوه تولید

آسیایی شد و مقالاتی قابل توجه درباره آن نوشت (نک: رییس‌دانا، ۱۳۷۱ الف؛ ۱۳۸۶) چه آن‌گاه که از چالش‌های چپ مارکسیستی گفت، همواره در پی ارتقای نظریه و عمل جنبش سوسیالیستی در کلیت و تنوع آن بود. کتابی از او با عنوان **رهایی بشر** در خارج از ایران منتشر شد (رییس‌دانا، ۱۳۹۳) که در آن کوشید در مباحث گوناگونی وارد شود و مسائل مرتبط به چپ مارکسیستی را بکاود. در این‌جا است که برای اول بار شاید به مسأله دولت می‌پردازد، به مسأله «مارکس، دولت و آزادی» اشاره می‌کند و از تئولیرالیسم می‌گوید و پای مسأله عدالت را در سطحی عام‌تر وسط می‌کشد.

وسوسه می‌شوم که این کتاب را به‌شکلی وصیت‌نامه او بدانم اما می‌بینم که چنین ادعایی به‌سختی قابل دفاع است. وصیت‌نامه او چیزی نیست که در یک اثر از او تجلی یابد بلکه در همه آثارش و در همه آنچه در زندگی پرشور و پرفرازونشیب‌اش نوشت و انجام داد، بازتاب یافته است.

حرف آخر

آن‌چه نوشته‌ام بیش از هر چیز ادای دین من به فریبرز رییس‌دانا است که همواره برای‌ام شأن چراغی آویخته بر کلبه‌ای را داشته است؛ کورسویی در دوردست که هم راه را نشان داده و هم امید بخشیده است. در این‌جا نه تنها آثارش را به‌شکلی سطحی و گذرا مرور کرده‌ام بلکه بسیاری آثار و برخی جنبه‌های حیات فکری‌اش را نیز آگاهانه نادیده گرفته‌ام تا بتوانم در این مجال کوتاه جنبه‌ای خاص از میراث او را برجسته کنم. چگونه می‌توان مقالات تأمل‌برانگیزش را درباره ادبیات نادیده گرفت، چگونه می‌شود مطالعات عمیق و گسترده‌اش را درباره مواد مخدر و فقر و نابرابری در ایران کنار گذاشت، چگونه می‌توان سهم عظیم‌اش را در پشتیبانی نظری و عملی از جنبش کارگری و تشکلیابی کارگران نادیده گرفت، چگونه می‌توان نقد گیرایش را به کتاب **مشروطه ایرانی** فراموش کرد هنگامی که همه در برابر آن کتاب سپر انداخته

بودند، چگونه می‌توان دانش گسترده‌اش و فعالیت‌های عملی اجتماعی و سیاسی‌اش را صرفاً به آنچه در اینجا اشاره شد، تقلیل داد؟ آنچه در این گزارش به انجام رسانده‌ام، صرفاً اشاره‌ای گذرا به راهی بوده که او کوشید، در تاریکی و سنگلاخ، برای نسل‌های جوان پس از خود بگشاید و هموار کند.

منابع:

- رییس‌دانا، فریرز (۱۳۷۱ ب): **ناموزونی‌ها**؛ چاپ اول؛ تهران: نشر سمر
- رییس‌دانا، فریرز (۱۳۷۱ الف): **کم‌توسعگی اقتصادی و اجتماعی**؛ مصحح: ژیلای پی‌سختن؛ چاپ اول؛ تهران: نشر قطره
- رییس‌دانا، فریرز (۱۳۷۴): **جهانگیر آموزگار چه می‌آموزد؟**؛ منتشره در مجله «گزارش» شماره ۵۸ آذر ۱۳۷۴
- رییس‌دانا، فریرز (۱۳۸۳ پ): **رویگرد و روش در اقتصاد**؛ چ اول، تهران: نشر آگاہ
- رییس‌دانا، فریرز (۱۳۸۱): **اقتصاد سیاسی توسعه**؛ چ اول؛ تهران: نشر نگاه
- رییس‌دانا، فریرز (۱۳۸۱): **دموکراسی در برابر بی‌عدالتی**؛ چ اول؛ تهران: نشر علم
- رییس‌دانا، فریرز (۱۳۸۳ ب): **جهانی‌سازی قتل عام اقتصادی**؛ چ اول، تهران: نشر نگاه
- رییس‌دانا، فریرز (۱۳۸۳ الف): **نقد جهانی سازی اردو منظر**؛ منتشره در مجله «مجلس و راهبرد» تابستان ۱۳۸۳، شماره ۳۴ از ۷۰۳ تا ۶۴۳
- رییس‌دانا، فریرز (۱۳۸۸): **دگرسازی یا بازسازی طرح‌های جامع**؛ منتشره در مجله منظر، شماره ۴ صص ۲۲ تا ۲۷
- رییس‌دانا، فریرز (۱۳۸۹): **تهران جنوب، تهران شمال**؛ رشد تضاد در شهر؛ منتشره در مجله منظر، شماره ۱۱ صص ۲۲ تا ۲۵
- ادل، ماتو (۱۳۸۰ الف): **اقتصاد سیاسی شهری و منطقه‌ای**؛ مترجم فریرز رییس‌دانا؛ چاپ اول، تهران: نشر قطره
- کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۷۴): **ایدئولوژی و روش در اقتصاد**؛ مترجم م. قاند؛ چاپ اول؛ تهران: نشر مرکز

رییس‌دانا، فریبرز (۱۳۷۶): پیشنهاد یک الگوی سازواره‌ای برای رفتار مهاجرت روستا - شهر (با توجه به ایران); منتشره در مجله جمعیت شماره ۲۱ و ۲۲

صص ۳۴ تا ۶۶

رییس‌دانا، فریبرز و فرخ قبادی (۱۳۶۸): **پول و تورم**: چاپ اول، تهران: انتشارات پیشبرد بلامی‌فاستر، جان و دیگر نویسندگان (۱۳۸۳): **جهانی‌شدن، جهانی‌سازی، پیشینه و چشم‌انداز**: مترجمان: چاپ اول، تهران: نشر دیگر

رییس‌دانا، فریبرز (۱۳۸۳): اقتصاد بدآمدهای جمعی (با نگاه به زلزله بم): منتشره در مجله رفاه اجتماعی شماره ۱۳ صص ۸۱ تا ۱۱۲

رییس‌دانا، فریبرز (۱۳۸۶): **سوسیالیسم و آزادی**: چاپ اول، تهران: نشر دیگر

رییس‌دانا، فریبرز (۱۳۹۳): **رهایی بشر**: چاپ اول، تورنتو: نشر آواتتی

رییس‌دانا، فریبرز (۱۳۸۰): **بررسی‌های کاربردی توسعه و اقتصاد ایران**: چاپ اول، تهران: نشر چشمه

رییس‌دانا، فریبرز (۱۳۸۴): علل عوامل و انگیزه‌های اقتصادی - اجتماعی بروز بحران‌ها و تهدیدهای اجتماعی در ایران: منتشره در مجله رفاه اجتماعی، شماره ۱۶ صص ۲۱۹ تا ۲۵۰